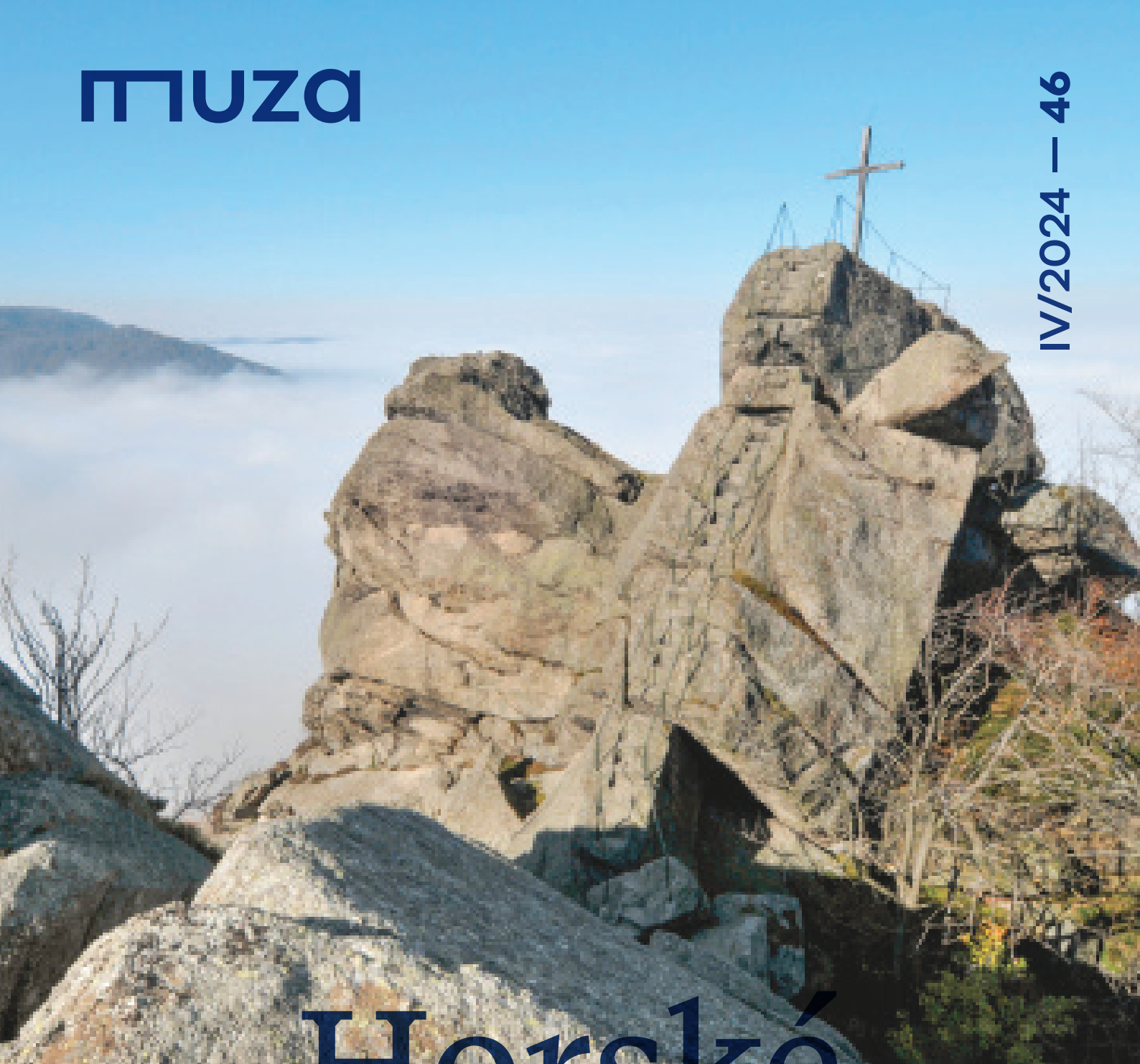

Horské spolky

v Jizerských horách a na Ještědu

IV/2024 — 46

Obsah vydání

2	Pár slov úvodem <i>Pavel Vonička</i>
3	Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory <i>Marek Řeháček</i>
11	Jizersko-ještědský horský spolek <i>Pavel Vonička</i> <i>Michal Vinař</i>
19	Německý horský spolek v muzejních sbírkách <i>Lubor Lacina</i>

← Nový ještědský dům, jak se v době svého vzniku nazýval hotel na Ještědu postavený Německým horským spolkem, byl slavnostně otevřen 13. ledna 1907. Dne 31. ledna 1963 vyhořel a nebyl již opraven. Na jeho místě dnes stojí Horský hotel Ještěd s vysílačem, postavený podle projektu architekta Karla Hubáčka a otevřený v roce 1973

Pár slov úvodem

Pavel Vonička

Dne 13. října letošního roku uplynulo 140 let od chvíle, kdy byl v restauraci U Korunního prince v Liberci založen Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory (Der Deutsche Gebirgsverein für das Jechken- und Isergebirge, zkráceně DGV). Toto výročí je jistě důvodem k tomu, abychom přínos DGV pro rozvoj turistiky v Ještědských a Jizerských horách připomenuli i v muzejním čtvrtletníku. Od svého vzniku v roce 1884 až do druhé světové války se totiž DGV významně podílel na zpřístupnění mnohých vrcholů, budování turistických značených cest či výstavbě rozhleden a horských chat, čímž významně ovlivnil tvář krajiny, zejména nám nejbližších Jizerek a Ještědu. V době, kdy zde DGV působil, patřily horské lesy z větší části šlechtě, starali se o ně hraběcí lesníci a ochrana přírody byla ještě v plenkách.

O 100 let později, koncem 20. století, byla situace zcela odlišná. Lesy v Jizerských horách i na Ještědu, které již byly ve vlastnictví státu, zčásti podlehly jedovatým zplodinám z tepelných elektráren a nastalo období jejich nelehké obnovy. Po změně společenských poměrů po roce 1989 se ochrana životního prostředí stala jednou z priorit naší společnosti. Ovšem ne na dlouho. Postupně se začaly objevovat záměry, často podporované i politickou garniturou, jež byly motivované pouze ziskem a nebraly ohled na nedávno těžce zkoušenou horskou přírodu. Tehdy vznikl Jizersko-ještědský horský spolek (JJHS), který si dal za úkol jednak vstupovat do jednání týkajících se kontroverzních plánovaných zásahů do přírodního prostředí našich hor, jednak se aktivně zapojit do jejich ochrany a obnovy.

Postupně se JJHS rozrostl o další členy, kteří se zajímají i o historii, vlastivědu, kulturní tradice regionu, turistiku, sport a další oblasti činností, které lze v horách šetrně provozovat.

Právě toto propojení lidí, kteří mají rádi přírodu a zároveň se zajímají o historii, dovedlo do

řad JJHS již stovky členů, včetně řady významných osobností.

A zde vidíme i propojení Jizersko-ještědského horského spolku a Severočeského muzea v Liberci. Většina objektů, které Německý horský spolek vybudoval, dosud stojí, a některé jsou dokonce i památkově chráněné, a tak není divu, že se staly předmětem zájmu muzejních historiků. Naopak vývoj živé i neživé přírody sledují a dokumentují muzejní přírodovědci a navrhují způsoby péče o ohrožené druhy rostlin a živočichů a o cenné lokality. Toto propojení je vázáno i na konkrétní osoby. Někteří kurátoři muzea, včetně současného ředitele, jsou členy JJHS, přičemž autor těchto řádků a pracovník přírodovědného oddělení muzea byl v letech 2007–2015 jeho předsedou. Řada pracovníků muzea, bez ohledu na to, zda jsou či nejsou členy JJHS, pravidelně přispívá svými články do spolkových ročenek. A konečně čestným a stále aktivním členem tohoto významného spolku je i jizerskohorský bard Miloslav Nevrlý, dlouholetý vedoucí přírodovědného oddělení Severočeského muzea v Liberci a autor Knihy o Jizerských horách.

Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory

Marek Řeháček

„Také příroda a hory jsou pouhou cestou k sobě samému – a nemůžeme zvolit cesty ryzejší a vznešenější. Ať o tom chceme mluvit, nebo mlčet, s horami je a zůstane spojeno něco nádherného i cosi hrozného. Odhalují nešetrně, jsou neklamným zrcadlem, před kterým nelze nic zastříť, nic zatajit. Dívají se na tebe očima, které dovedou najít tvé poslední a nejskrytější. Kdo před tímto pohledem dokáže rok co rok obstát, kdo po něm touží snad proto, aby mu dal poznat cenu vlastního života, tomu musel požehnat laskavý osud. Toto zrcadlo, tento pronikavý pohled je neúprosně krutý.“

Rudolf Kauschka

Jeden z předních v monarchii

Jen málokdo z nich by naplňoval naši dnešní představu o správném turistovi, horolezci či sportovci. Místo batůžků s tatrankami či pestrobarevných oblečků mívali černé vlněné kabáty, tvrdé klobouky a rozvážně chodívali v okovaných botách a s holemi od chaty k chatě, od hospody k hospodě. Tu popili čaj, jablečný mošt Ceres či kávu, tam rýnská, moselská nebo uherská vína a pokračovali za dalším cílem. Velkopřemyslníci, úředníci, učitelé, významné osobnosti společenského života i tovární dělníci, ti všichni na konci 19. století propadli kouzlu poznávání a zpřístupňování zdejších hor. Tisíce jich nakonec vstoupily do Německého horského spolku pro Ještědské a Jizerské hory, do jedné z největších a nejaktivnějších dobrovolných organizací, která vůbec kdy v podhůří vznikla.

Ve druhé polovině 19. století se stalo navštěvování hor na Liberecku vyhledávanou a dostupnou zábavou zejména movitějších obyvatel podhorských měst. Významným propagátorem pobytu v horské krajině mezi Ještědem a Krkonošemi byl v té době Adolf Hoffmann (1850–1915), zhořelecký továrník původem z Liberce, vyrábějící speciální krkonošské batohy, a proto přezdívaný Rucksack-Hoffmann. Na počátku sedmdesátých let 19. století prošel křížem krážem celý tento kraj, a je proto považován za jednoho z otců zakladatelů zdejší

↑ Adolf Hoffmann (1850–1915)

turistiky. Konec 19. století byl navíc zlatou dobou sdružování občanů. Hoffmann a další nadšenci hor se sešli 29. června 1884 v liberecké restauraci Střelnice a shodli se – nepochybně i pod vlivem úspěchů Alpenvereinu, který v té době vyvíjel svoji činnost již 20 let –, že nejlepším projevem jejich

† Členové hlavního výboru DGV

zájmu o turistiku a krajinu bude založení horského spolku. Po dalších přípravách byl Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory (Der Deutsche Gebirgsverein für das Jechken- und Isergebirge, DGV) založen dne 13. října 1884 v restauraci U Korunního prince na dnešním Sokolovském náměstí v Liberci. Jeho prvním předsedou se stal F. W. Jarisch. I přesto, že vedení spolku převzali jiní, těšil se Adolf Hoffmann ve spolku velké účte a jeho zásluhy byly oceněny mj. tím, že nejoblíbenější výstupová cesta na Ještěd byla označena jako Hoffmannova cesta. To byla ve své době velká počta, neboť před první světovou válkou po ní proudily statisíce lidí, toužících stanout na vrcholu. Bývalá Hoffmannova cesta dodnes částečně vede v trase modře značeného turistického chodníku.

Je zajímavé, že název nového horského spolku jednoznačně vymezoval pole působnosti na Jizerské hory a do okolí Ještědu, nazývaného Ještědské hory; v budoucnu se ovšem zájmové území rozšířilo i o Frýdlantsko a do oblasti západně od Ještědu – až téměř k Máchovu jezeru.

Horský spolek začínal roku 1884 se 154 členy, ale vzhledem k narůstající oblíbenosti turistiky počet zúčastněných velice rychle rostl a do konce roku 1885 měl členů již 1 500! Později začaly vznikat místní sekce, které měly na starost jednotlivé oblasti a při budování turistické infrastruktury mezi sebou i zdravě soutěžily. První ze sekcí byla ustavena v Hejnicích roku 1885. Největší pak byla sekce Liberec s 1 235 členy, následovaná Jabloncem nad Nisou s 260 členy; později měla nejvyšší počet

členů mimo Liberec sekce Hrádek nad Nisou, vedená horolezcem Edwinem Haftem (375). Dále existovaly sekce Kryštofovo Údolí, Horní údolí Kamenice, Janov, Hodkovice, Smržovka, Horní údolí Smědé, Desná, Lučany, Kořenov a Tanvald. Spolek měl v té době – dvě desetiletí po založení – již 2 347 členů a po 50 letech existence jeho členskou základnu tvořilo z dnešního pohledu neuvěřitelných 7 760 členů ve 25 sekcích. Ústředí spolku bylo v Liberci, kde fungovala také nejsilnější členská základna – 4 298 členů (údaj z roku 1935).

Organizace spolku byla velice dobře propracovaná: v čele stál předseda a osmičlenný hlavní výbor. Vedle toho existovalo ještě několik zvláštních výborů pro nejrůznější specializované činnosti: stavbu a značení cest, plánování výletů, hospodaření s chatou na Ještědu, prázdninové pobyty, ubytovny mládeže, žactvo, sánkařskou dráhu a zimní sporty. Do struktury spolku byla zahrnuta také řada čestných funkcí, vyhrazených vesměs pro zasloužilé členy či významné osobnosti. V roce 1934 bylo takových členů čtrnáct, mj. továrníci Ernst Salomon a Emil Schmidt, osobní sekretář barona Liebiega Josef Matouschek či ředitel lycea Leopold Tertsch. Mezi podporovatele spolku byla pravidelně řazena jména továrníků Demutha, Ginzkeye, Blaschky a Stiepela, na činnost přispívala též Anna von Liebieg a Johann svobodný pán von Liebieg.

Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory býval v časech své největší slávy na přelomu 19. a 20. století jedním z nejčinnějších

horských spolků rakousko-uherské monarchie. Se souhlasem hraběte Clam-Gallase, majitele většiny lesních porostů v horách, začal systematicky značit promyšlenou síť cest pro turisty. Uvádí se, že vůbec první vyznačenou cestou na Liberecku, byl úsek Ještěd – Císařský kámen – Doubí. Později spolek cesty a kamenné chodníky dokonce i sám stavěl. Tak vznikla již zmiňovaná Hoffmannova cesta na Ještěd (Adolf Hoffmann Weg), cesta k Lesnímu koupališti, ke skále Kovadlina u Liberecké výšiny, lyžařská cesta z Rudolfova do Liberce či strmá spojka mezi Bedřichovem a Královkou. Celková délka sítě turistických stezek, vytvořených, spoluvytvořených či alespoň vyznačených DGV, dosáhla podle zprávy z roku 1934 téměř 2 500 km a náklady na její vybudování byly vyčísleny na 500 000 korun. Jizerské hory a okolí se tak brzy staly jednou z nejlépe turisticky označených oblastí starého mocnářství a hlavní trasy, po kterých se kdysi ubírali turisté, zůstaly v horách ve svých hlavních směrech dodnes téměř nezměněny.

„Šlechtičnou“ mezi stezkami spravovanými spolkem byla tzv. Kammweg (Hřebenovka) Sněžka – Ještěd – Růžovský vrch, kterou DGV značil postupně od roku 1902 společně s Horským spolkem pro Saské Švýcarsko z Děčína, Horským spolkem pro nejsevernější Čechy z Krásné Lípy, Horským spolkem z Varnsdorfu a spolkem Lusatia ze Žitavy. Členové DGV vyznačili z této cesty 22 km mezi Ještědem a saskou hranicí u Popovy skály;

z pozdějšího pokračování hřebenové Hlavní cesty ke Sněžce opatřili značkami ještě 37 km dlouhý úsek z Ještědu přes Jizerské hory k betonovému mostu na cestě mezi Jizerkou a pruským Karlsruhem. Zajímavostí je, že tabule s údaji o turistických cestách a vzdálenostech (udávaných v hodinách) byly odlévány ze zinku a měly reliéfní písmo. V této souvislosti se v jedné ze starých ročenek dochoval povzdech předsedy horského spolku Hanse Schmida, který si ve 30. letech 20. století stěžoval na nákladnou povinnost doplnit německé údaje o nápisy v češtině.

Velice záhy si začal spolek pořizovat vlastní rozhledny a chaty. Vůbec první takovou akcí bylo přistavění dřevěné prosklené verandy pro 200 osob ke staré chatě na Ještědu v roce 1885. Ještěd měl vůbec pro členy Horského spolu vždy zvláštní, jaksi kultovní význam. Již roku 1876 zde byla za podpory Adolfa Hoffmanna vztyčena první dřevěná rozhledna, kterou po svém vzniku DGV převzal a staral se o ni až do roku 1889, kdy musela být pro zchátralost odstraněna. Ještě v roce 1889 vznikla na náklad DGV na Ještědu nová věž, ale už v té době představitelé spolku uvažovali o honosné kamenné chatě s bytelnou rozhlednou. Horský spolek se kvůli splnění snu o důstojné stavbě zadlužil a 13. ledna 1907, půl roku po zahájení stavebních prací, se Nový ještědský dům – jak se stavbě tehdy říkalo – slavnostně otevíral. Chata na Ještědu se od tohoto okamžiku stala „vlajkovou lodí“ DGV; byly zde pořádány nejrůznější schůzky a aktivity; členové se scházeli ve velké společenské místnosti, popíjeli pivo a jablečný mošt a vzhlíželi k západům a východům slunce. Svého času se spolek zajímal i o stavbu lanovky na vrchol, ale tuto aktivitu později převzaly Československé dráhy, jež za tímto účelem dokonce získaly i pozemek pod chatou, což u členů spolku vzbudilo velkou nelibost. Velkolepá stavba na Ještědu měla ovšem jednu oběť – v roce 1903 se od spolku odpojila sekce Jablonec nad Nisou, která se přetvořila v samostatný Německý horský spolek pro Jablonec a okolí (Deutscher Gebirgsverein für Gablonz und Umgebung). Důvodem byl právě spor o to, jestli bude chata s vyhlídkovou věží postavena dříve na Ještědu (což chtělo liberecké ústředí), či na Černé studnici, která byla zase tzv. Hausbergem čili „Kopcem domova“ pro Jablonecké. V tom střetu ovšem nakonec vyhrál nový jablonecký spolek, neboť nová černostudniční věž podle projektu architekta Roberta Hemmricha vznikla již roku 1905, dva roky před dokončením nové chaty s věží na Ještědu.

První vyhlídku na žulové skále se zábradlím zřídil spolek v červnu 1885 na Černé studnici. Nejstarší dřevěnou rozhlednu chtěl sice vztyčit na Císařském kameni, ale nakonec ji v roce 1887 vybudoval na Humboldtově výšině nad Kateřinkami. V témže roce vznikla i železná rozhledna na Seibtově vrchu – dnešní Slovanka. Chat a rozhleden ve správě a majetku spolku rychle přibývalo a DGV nakonec vlastnil zařízení na Královce, Bramberku, Jůslově vrchu v Josefově Dole či na Tanvaldském Špičáku. V roce 1892 dokončil vyhlídkovou věž nad Přířovicemi – slavnou Štěpánku. Ve stejném roce dobudovaly jednotlivé sekce i dřevěné vyhlídkové věže na Smrku a Prosečském hřebeni. Od barona

† Členové DGV pod rozhlednou na Ještědu

† Sáňkařská dráha postavená DGV na Ještědu v roce 1910

S jahůdkou a hořcem ve znaku

K důležitým činnostem Horského spolku patřila i propagace. Již od roku 1885 začaly vycházet Zprávy Horského spolku (Mitteilungen des DGV), o šest let později byl tento titul rozšířen na Ročenku DGV (Jahrbuch des DGV). Obsáhlé ročenky vycházely až do ukončení činnosti spolku na počátku 40. let. Poslední, z roku 1941, je již notně „zaneřáděná“ hákovými kříži a oslavnými ódami na Konrada Henleina. Avšak především ročenky z 20. let dodnes skýtají neskutečně bohatou studnici pro poznávání regionální historie a přírody Jizerských a Ještědských hor. Například právě v roce z roku 1925 se poprvé objevilo téma dnes tak slavných jizerskohorských pomníčků. Ročenky byly bohatě doprovázeny desítkami reklam na nejrůznější pohostinské a ubytovací podniky v Liberci a okolí a jejich vydávání, vedle příjmů z reklam, umožňovaly také některé liberecké banky, jež patřily ke stálým příznivcům DGV. Vedle ročenek a dalších tiskovin vydával spolek i dodnes ceněné pohlednice Ještědu a Jizerských hor a mapy tradičně připravované čestným členem a významnou horskou postavou Josefem Matouschkem. Při vydávání prvních speciálků spolek spolupracoval s kartografem Juliusem Straubem z Berlína. Roku 1927 vyšla nákladem DGV nejslavnější mapa Jizerských hor všech dob – SPEZIALKARTE VOM JESCHKEN u. ISERGEBIRGE, unikátní dílo zacházející do nejmenších podrobností, z obsahového hlediska překonané novými mapami až dnes. Následovaly ještě podrobné mapy Hradčanských stěn (Kummergebirge) z roku 1929, pokrývající oblast okolo Máchova jezera a bývalý vojenský prostor Ralsko, a Dubské hornatiny (Daubaer Bergland) z roku 1932. Horský spolek vydal vedle těchto kartografických skvostů roku 1935 ještě specializovanou mapu turistických značených cest.

↑ Staveniště Nového ještědského domu v roce 1906

→ Obálka Ročenky DGV z roku 1913

Liebiega spolek roku 1901 získal i správu nové věže na Liberecké výšině. Po rozšíření činnosti dále směrem na západ zakonzervoval DGV mimo jiné též zříceninu hradu Ralsko. Členové zpřístupnili či zabezpečili i četné vyhlídkové skály: vedle zmíněné Černé studnice, kde byly vyhlídky hned tři, přičemž jedna z nich se dochovala dodnes, pak i vyhlídku u Smržovky, Ořešník, Trniště, Popovu skálu, Kočičí kameny, Dračí kámen a Kovadlinu nad Libercem.

Vedle horských chat a vyhlídek spolek provozoval také dětské letní prázdninové tábory v Josefově Dole, ve Ferdinandově, Černousích a na nejatraktivnějším místě uprostřed hor – v panském záměčku na Kristiánově, který až do znárodnění patřil Clam-Gallasům. Ve správě měl též 20 ubytoven pro mládež, z nichž asi nejznámější byla umístěna v kamenné budově bývalé sklárny na Jizerce.

Spolek se staral i o horské studánky, cesty a lávky, a dokonce sám dvě lávky zřídil – přes Nisu pod Hamrštejnem (1898) a Karlovskou lávku přes Jizeru (1901), jež byla jednou z úplně prvních železobetonových staveb v Jizerských horách. V roce 1910 postavil na Ještědu i atraktivní sáňkařskou dráhu, která v roce 1914 hostila dokonce mistrovství Evropy, na němž zvítězil člen spolku Rudolf Kauschka.

V našem kraji nechal DGV za spoluúčasti dalších organizací vybudovat celkem tři meteorologické budky s teploměry a barometry. Nejstarší, dodnes po rekonstrukci fungující, stojí vedle liberecké radnice, druhá (dnes již bez přístrojů) je na proti vchodu do budovy Lidových sadů a poslední, nejmladší, stojí v parku v Hrádku nad Nisou.

Posledním jeho počinem v této oblasti bylo vydání aktualizované Matouschkovy mapy v roce 1938, jež se však kvůli novým poměrům do prodeje nikdy nedostala.

Do výčtu propagačních předmětů, které dotvářely osobitou image starého Horského spolku, je samozřejmě nutné zahrnout také několik druhů odznaků se znakem DGV – půvabnou rostlinou s jediným stonkem zakončeným horskými květy a divokou lesní jahůdkou. Mezi sběrateli jsou uznávány i tzv. stovkařské odznaky, které spolek vydával pro skupinu zvanou Jeschkentitsche, což byli milovníci Ještědu soupeřící o co nejvyšší počet výstupů na vrchol; rekordmani zvládali za život i několik tisíc výstupů. Vzorem pro tyto nadšené turisty byl Liberečan Adolf Trenkler, který každodenní chození na Ještěd provozoval jako odtučňovací kúru a v roce 1900 dosáhl úctyhodného čísla 2 000 výstupů. Přestože zlí jazykové tvrdili, že pravidelné stoupání na vrchol je nemoc, způsobená „ještědským bacilem“, která turisty nakonec dovede na psychiatrii do Kosmonos, počet milovníků hory stoupal. Po dostavění velké ještědské chaty na začátku 20. století navázal na tradici DGV a zorganizoval soutěž stovkařů – každý závodník měl ve výčepu na Ještědu svůj porcelánový šálek se jménem a počtem dosažených stovek výstupů. V meziválečném období se stalo „stovkaření“ oblíbenou zábavou libereckých turistů, přičemž přední místa v závodě kupodivu brzy obsadily ženy: Zní až neuvěřitelně, že během roku 1937

↑ Josef Matouschek (1867–1945)

↓ Mapa Ještědských a Jizerských hor z roku 1896

Gross-Jugendherberge - Klein-Iser im Isergebirge 860 u. m. Č.S.R

↑ Bývalá sklárna v osadě Jizerka, v níž byla umístěna ubytovna pro mládež

vystoupila Lilly Flassaková na vrchol 709krát a že téhož roku zaznamenala rekord i Frieda Mandelíková, když dosáhla celkového počtu 5 000 výstupů. Za tento výkon získala stříbrný stovkařský odznak. Odznak z ryzího zlata za 10 000 výstupů již nebyl udělen, neboť soutěž stovkařů zanikla v době druhé světové války, společně s dalšími aktivitami DGV.

Horský spolek byl od samého počátku budován jako německý měšťanský spolek, a to přesto, že v seznamech jeho členů je možné najít i desítky českých jmen (jakým jazykem jejich nositelé mluvili, si však dnes nemůžeme být jisti). Dlouhá léta se profiloval jako ochránce a propagátor oblastí v okolí Liberce, osídlených většinou německým obyvatelstvem. I na činnosti DGV se tudíž odrážely nacionalistické tenze v českém pohraničí. Po obsazení Sudet Německem se spolek jednoznačně přiklonil na stranu nacistů, ostatně jako všechny spolky, které tehdy nebyly zrušeny. Zpočátku se mu to vyplatilo: pozemky pod chatou na Ještědu, patřící v dobách první republiky Československým drahám, byly na přímluvu samotného Konrada Henleina převedeny na DGV a tzv. „ještědská otázka“ vlastnictví parcel pod chatou, která rezonovala spolkem napříč celými třicátými léty, byla rázem vyřešena. Spolek byl v té době úplně

nakažen nacistickou ideologií, přehodnocena byla stará organizace a namísto předsedy měl v budoucnu stát v čele DGV vůdce spolku. Když roku 1941 zemřel čestný předseda a pamětník starých časů obchodník Richard F. Richter, vyšla poslední ročenka a spolek se rozplynul v Nacionálně-socialistickém říšském svazu pro tělocvik. Mnoho členů se ocitlo na frontách druhé světové války a řada z nich se již nikdy nevrátila. Bohatou činnost původního horského spolku tak dnes připomínají jen staré ročenky, pohlednice, mapy, meteorologické budky a žulový rozcestník s písmeny DGV na staré Annině cestě v libereckých Lidových sadech.

Od roku 1996 na některé dobré tradice DGV navazuje Jizersko-ještědský horský spolek (JJHS), který ovšem působí především na poli ochrany horské přírody. Obnovena již byla nejen řada vyhlídek či meteobudka v Lidových sadech, ale i slavnosti slunovratu či soutěž stovkařů. Od roku 2002 je pak znovu vydávána ročenka (ve formátu totožném s DGV). Spolek vydal i reprint Matouschkovy mapy Ještědských a Jizerských hor z roku 1927 i ostatní mapy stejného autora. Zdá se, že ve zcela jiné době a společenském prostředí se JJHS vcelku podařilo navázat na to dobré, co po činnosti DGV v Libereckém kraji zůstalo.

Jizersko-ještědský horský spolek (JJHS) *Pavel Vonička, Michal Vindr*

Již téměř tři desetiletí působí v našem kraji Jizersko-ještědský horský spolek, sdružující dobrovolné ochránce přírody, vlastivědné badatele a turisty, stejně jako milovníky přírody, krajiny a historie našich hor. Během této doby vykonali jeho členové mnoho práce při péči o chráněná území v Jizerských horách, na Ještědském hřebetu a v širším okolí, jako třeba při obnově skalních vyhlídek, zřizování naučných stezek a dalších zařízení pro návštěvníky, a také na poli poznání a osvěty.

Vznik JJHS

Prvotní myšlenka na založení Jizersko-ještědského horského spolku vznikla již v roce 1995. Tehdejší dobrovolní ochránci přírody přišli s nápadem založit spolek (tehdy občanské sdružení), který by propojoval zájmy a myšlenky podobně zaměřených ekologických organizací a institucí, programově by je zastřešoval a měl regionální působnost. Spolek se měl od začátku stát základnou především pro všechny milovníky hor, a proto se i svým názvem odlišuje od jiných, úzce zaměřených, pouze ochrannářských sdružení. Impulsem pro jeho vznik a zahájení činnosti byly také tehdejší snahy o pořádání mistrovství světa v klasickém lyžování v Jizerských horách (SKI 2003), jež by v případě realizace svým megalomanským pojetím a rozsahem nepochybně negativně ohrozilo horskou přírodu.

V březnu 1996 se v budově Správy CHKO Jizerské hory sešel přípravný výbor spolku a začaly se tvořit první stanovy a programová náplň spolku. S rostoucím tlakem na pořádání SKI 2003 bylo nezbytné proces založení spolku urychlit, aby posléze mohl aktivně vstupovat do správních řízení týkajících se kontroverzních plánů pořadatelů. Na podzim roku 1996 bylo dokončeno paragrafové znění stanov a dne 18. 12. 1996 byl návrh na registraci nového sdružení s názvem Jizersko-ještědský horský spolek doručen na Ministerstvo vnitra ČR. O den později byl spolek zaregistrován, a 19. prosinec 1996 je tak oficiálním datem vzniku spolku. V roce 1997 začala pracovat první kancelář,

dokončovaly se poslední formality spojené s fungováním spolku jako samostatné právnické osoby a vzniklo i logo.

Jizersko-ještědský horský spolek se sídlem v Liberci sdružuje členy se zájmem o přírodu, historii a kulturní tradice Jizerských hor a Ještědského hřebetu. Je otevřeným spolkem, jenž přijímá členy bez ohledu na věk či státní občanství. Mezi jednotlivými členskými schůzemi je činnost JJHS řízena devítičlenným výborem voleným na čtyřleté období, v jehož čele stojí předseda. K 31. 12. 2023 měl spolek 326 členů, z toho 8 členů čestných.

Praktická ochrana přírody

Hlavním okruhem činnosti JJHS je ochrana přírody, především práce v terénu spočívající v péči o chráněná území a další cenné přírodní lokality, a to téměř na celém území Libereckého kraje, zejména v Jizerských horách a na Ještědském hřebetu, ale i v Českém ráji, Lužických horách, na Frýdlantsku i Českolipsku. Členové JJHS pečují o horské louky a mokřady se vzácnými druhy rostlin, likvidují nepůvodní invazní rostliny, vytvářejí nové biotopy pro vodní a mokřadní faunu i flóru, podílejí se na obnově lesních porostů, staví oplocenky k ochraně výsadeb proti okusu zvěří, vyznačují hranice rezervací a chráněných krajinných oblastí, uklízí odpadky v okolí silnice v Oldřichově v Hájích a v přírodní rezervaci

Meandry Smědé na Frýdlantsku atd. Za téměř 30 let činnosti JJHS byly realizovány stovky projektů a opatření ke zlepšení stavu přírodního prostředí, jejichž pouhý výčet by zaplnil celé číslo tohoto periodika.

Při své činnosti JJHS spolupracuje zejména s Agenturou ochrany přírody a krajiny ČR – Regionálním pracovištěm Liberecko, Krajským úřadem Libereckého kraje, Lesy České republiky, s. p., Nadací Ivana Dejmala pro ochranu přírody a s obcemi i nevládními organizacemi v celém Libereckém kraji.

Mezi všemi projekty, kterými se spolek v současnosti zabývá, zmiňme alespoň jeden, a to revitalizaci ekosystémů vybraných rašelinišť v Jizerských horách hrazením odvodňovacích příkopů, které zde byly v minulosti vytvořeny. Tento dlouhodobý projekt je zcela zásadní a v současném období probíhající klimatických změn velice aktuální. Souvisí totiž s obecnou snahou o zadržování vody v krajině.

V časech minulých se v Jizerských horách provedlo mnoho zásahů, které výrazně ovlivnily i některá rašeliniště, přestože stále jde z větší části o území lidskou činností nejméně dotčená. Tlak na zvyšování hospodářských výsledků byl neúprosný a rašeliniště se odvodňovala na rozsáhlých plochách, a to nejen v Jizerských horách. Pojem meliorace je v širší veřejnosti spojený hlavně se zemědělskou půdou, která se ve velkém měřítku vysoušela sítěmi kanálů nebo drenážních trubek. V Jizerských horách šlo o lesnické meliorace v podobě odvodňování zamokřených rašelinišť za účelem těžby rašeliny či získání dalšího místa pro výsadbu dřevin a intenzivní lesnické hospodaření. Tyto práce byly prováděny těžkou mechanizací nebo pomocí výbušnin. Snížit stav vody v tak členitém prostoru, jakým rašeliniště bývají, není zrovna jednoduché. Proto zde byly vytvořeny celé soustavy odvodňovacích kanálů, různé pospojovaných a někdy s nejasným spádem toku vody.

Mechanizací nebo trhavinou vybudované odtokové kanály způsobily nejen snížení hladiny vody, ale zejména započaly kompletní degradaci těles rašelinišť, do kterých začal pronikat vzduch, a rašelina se začala rozkládat. Ztrátu vody vzápětí pocítily rašeliničky a další rostliny, které začaly ustupovat konkurenčně silnějším druhům. Změnil se vodní režim a přirozená druhová skladba, do které se navíc začaly vnášet sazenice hospodářských dřevin. Z rašeliniště se stával les.

Plocha rašelinišť v Jizerských horách i v celé České republice byla v minulosti jistě o poznání větší. Naštěstí se některá rašeliniště dochovala a už v minulém století začala být chráněna. Ale i některé chráněné lokality byly odvodňovány, naštěstí ne vždy zcela úspěšně. V několika lokalitách si příroda dokázala poradit, takže při dostatečném množství srážek na nepropustném podloží a chybějící údržbě melioračních kanálů se degradace zpomalila a rašeliniště se snažilo vrátit do svého přirozeného stavu.

Na podporu přirozené obnovy rašelinišť nastoupili i lidé. V České republice má revitalizace rašeliništních ploch své kořeny zřejmě na Šumavě, ve větším měřítku však probíhá také v Krušných horách či v jižních Čechách v oblasti rybníků,

↑ Sečení luk v přírodní rezervaci Bukovec v roce 2011. Foto Milan Drahoňovský

↑ Budování přehrádek v roce 2023. Foto Jakub Trsek

vedle kterých existují rašeliniště ovlivněná i průmyslovou těžbou.

Existuje více způsobů, jak obnovit rašeliništní plochy. Zcela nejlepší je zasypat odvodňovací kanály vhodným materiálem. Ten však většinou nebývá k dispozici, případně by jeho doprava na místo znamenala velkou zátěž pro zachovalé fragmenty rašeliniště. Šetrnějším způsobem je tvorba kaskád dřevěných hrázek, které zadrží vodu a zvýší její hladinu na požadovanou úroveň. Zadržení vody však není hlavním účelem obnovy, tím je samotné zanesení jednotlivých kanálů pomocí zadržené biomasy – listí, jehličí, zkrátka jakýchkoliv odumřelých částí rostlin, na kterých se pak zachytává rašelinička a další mechorosty. Jakmile se v kanále usadí nějaký trs rašeliničky, je z půlky vyhráno. Pak už stačí jen dostatečné množství vody, instalované hrádky se v ní po čase zakonzervují, vrchní část se může časem rozpadnout, ale to už ničemu nevádí.

Jizersko-ještědský horský spolek začal ve spolupráci se Správou CHKO Jizerské hory a Lesy České republiky obnovovat jizerskohorská rašeliniště v roce 2009. Vše začalo na Klugeho louce, která je součástí národní přírodní rezervace Rašeliniště

Jizerky. Tehdy šlo o zcela novou práci, se kterou spolek neměl dosud žádnou zkušenost. I přes návštěvu Šumavy a teoretickou přípravu jsme zkrátka nevěděli, jak technicky začít. Původně se stavěly tzv. vodorovné přehrádky, které tvořily dvě řady prken přibitých na trámčích, přičemž mezi prkna byla dána těsnící geotextilie. Před samotnou instalací se musel nejprve vykopat menší výkop, do kterého se přehrádka usadila. Začátky jsou vždycky krušné a ani zde to nebylo jiné. Problém byl mj. s tekoucí vodou, jelikož na Klugeho louce se jednalo o kanály, kudy voda neustále proudila v poměrně velkém množství. Musel tedy nastoupit kbelík a rychlé ruce, aby se prkna vůbec dala poskládat na sebe. Zkrátka učili jsme se, ale všechny poznatky byly velmi cenné.

S novým svislým typem přehrádek, který je tvořen jednou řadou drážkovaných fošen a dvěma kleštinami, jsme se setkali na další ploše v ochranném pásmu národní přírodní rezervace Rašeliniště Jizery. Tento typ byl o poznání jednodušší, přesto se naráželo na problém s kořeny a nahromaděným dřevem v odvodňovacích kanálech. Tenkrát se vše ještě odstraňovalo ručně. Na jiné ploše v přírodní rezervaci Nová louka se již přešlo na jinou metodu, kdy bylo místo pro hrázku jednoduše proříznuto motorovou pilou. Ačkoliv se může zdát, že se jedná o drastičtější metodu, je tomu naopak, místo složitějšího vykopávání nahromaděných klacků a přesekávání kořenů je tento způsob o poznání efektivnější a šetrnější.

Při obnově rašelinišť se veškerá činnost odehrává co nejšetrněji k prostředí, vše se přenáší, montuje a kope ručně. Jediným mechanickým strojem je motorová pila. V současnosti se v horách nacházejí stovky dřevěných hrázek, se kterými má Jizersko-ještědský horský spolek co do činění. Kromě výše zmiňovaných lokalit to jsou přehrádky ještě v přírodních rezervacích Na Čihadle, Černá hora nebo Klečové louky.

Spolkoví tvůrci těchto opatření mají v plánu provést je na dalších místech. Je tedy pravděpodobné, že do budoucna bude o jizerskohorská rašeliniště z tohoto pohledu postaráno a tato magická místa budou nadále dotvářet krásu Jizerských hor.

Zařízení pro návštěvníky hor

Druhou významnou oblastí činnosti Jizersko-ještědského horského spolku je budování, oprava a údržba zařízení sloužících k bezpečnosti a usměrnění pohybu návštěvníků přírodních lokalit, k poskytování informací o cenných územích a v neposlední řadě i ke zkvalitnění zážitků z pobytu v přírodě nabídkou možností navštívení skalních vyhlídek, vyhlídkových plošin, věží apod. V uplynulých letech členové JJHS opravili téměř všechny jizerskohorské skalní vyhlídky, které byly vybudovány Německým horským spolkem, jako například na Krásné Maří, Ořešníku, Paličnicku, Frýdlantském cimbuří, ale i na Sněžných věžích, Jizeře, Tanvaldském Špičáku, Jezdci nad

↓ Linie přehrádek v ochranném pásmu NPR Rašeliniště Jizery. Foto Jakub Trsek

údolím Černé Nisy v Liberci-Kateřinkách a jinde. Současný JJHS tak navazuje na dobré tradice DGV. JJHS se nemůže srovnávat se svým předchůdcem, který vybudoval v Jizerských horách řadu kamenných rozhleden, přesto v roce 2012 postavil v pořadí již třetí dřevěnou vyhlídkovou věž v rašeliništi Na Čihadle. Jde o dvoupodlažní stavbu z dubových profilů o výšce 3,5 m a půdorysu 3,2 × 3,2 m se zalomeným dřevěným schodištěm. Horní vyhlídková plošina má plochu 2 × 2 m. Podle projektu, který zpracovalo sdružení projektantů Toinsta v Jablonci nad Nisou, členové JJHS věž postavili během několika dnů. Je založena na dřevěných pilotech o průměru 20 cm, které jsou zapuštěny do rašeliny až k pevnému žulovému podloží. Z dubových hranolů a fošen, které přes zimní období vyrobili učni ze Střední školy strojní, stavební a dopravní v Liberci pod vedením svých mistrů, je sestavena konstrukce celé plošiny, včetně podlahy

- ← Stavba vyhlídkové věže v rašeliništi Na Čihadle v roce 2012. Foto Tomáš Trejbal
- ↓ Montáž naučné tabule na naučné stezce Ještědské vápence v roce 2003. Foto Jan Pikous

a schodů. Součástí stavby je i dubový poválkový chodník, který se dělí na dvě větve: jedna směřuje přímo k věži, druhá, s bezbariérovým přístupem pro návštěvníky s tělesným postižením včetně vozíčkářů, je zakončena vodorovnou vyhlídkovou plošinou se zábradlím.

Členové JJHS vybudovali také dvě naučné stezky na Ještědském hřebtu. Historicky první naučná stezka v tomto pohoří má název Terasy Ještědu, je zhruba 10 km dlouhá a vede ze sedla Výprež na vrchol Ještědu a odtud po hřebeni přes Černý vrch, odkud se po tzv. Dělané cestě vrací kolem Červeného kamene a Kamenných vrat zpět do výchozího bodu. Je zaměřena především na geologii a geomorfologii Ještědského hřebtu, ale na místech s dalekými výhledy přibližuje i okolní kraj a jeho historii. Druhá stezka v tomto pohoří nese označení Ještědské vápence a byla uvedena do provozu v roce 2003. Jak již její název napovídá, je zaměřena na vápencovou oblast Ještědského hřebtu, krasové jevy a historii těžby vápence a také na místní pestrou faunu a flóru, lidovou architekturu a národopis Podještědí se vztahem některých míst k dílu Karolíny Světlé.

Přeshraniční naučná stezka Tři iseriny vznikla v letech 2008–2009 rekonstrukcí původní naučné stezky Bukovec – Jizerka – Rašeliniště Jizerky, vybudované dobrovolnými ochránci přírody z Jablonce nad Nisou již v roce 1970, a jejím prodloužením k soutoku Jizery s Jizerkou a dále po polském území až k Chatce Górzystów. Byla vybudovaná ve spolupráci Jizersko-ještědského horského spolku a Towarzystwa Izerskiego. Na přibližně dvanácti kilometrech má stezka 28 zastavení, z nichž 16 se nachází na české straně hor a zbývajících 12 u našich sousedů v Polsku. Seznámíme se na ní s rozmanitostí a bohatstvím přírody, historickými pozoruhodnostmi tohoto území i s hospodařením v jizerskohorských lesích. Součástí trasy je i zajímavá expozice o minulosti a současnosti Jizerských hor, umístěná ve Staré škole v osadě Jizerka. Stezka začíná na parkovišti pod Bukovcem, odkud se můžeme vydat kolem Pralouky do starého čedičového lomu na Bukovci, vystoupat až na jeho vrchol nebo pokračovat po okružní cestě obcházející horu z východu. Dále projdeme starou zlatokopeckou, sklářskou a dřevorubeckou osadou Jizerkou a pokračujeme územím Rašeliniště Jizerky až k zastavení č. 13, kde tato část stezky, původně nazvaná Bukovec – Jizerka – Rašeliniště Jizerky, končí. Další část trasy vede po lesní cestě po jihovýchodním úpatí Bukovce a schází k soutoku říčky Jizerky s Jizerou. Odtud stezka pokračuje přes lávku na polské území a dále do osady Orle, odkud vede po zpevněné cestě proti toku Jizery až k Chatce Górzystów v zaniklé obci Velká Jizera.

Vydávání ročenek a dalších publikací

Jizersko-ještědský horský spolek vydává populárně naučné publikace věnované různým tématům z oblasti Jizerských hor, Frýdlantska, Ještědu a Lužických hor, které se svým námětovým a estetickým pojetím snaží oslovit všechny skupiny návštěvníků, posílit v nich vztah k našemu kraji, rozšířit jejich poznatky o kulturním i přírodním bohatství regionu a nenásilnou formou apelovat na nutnost ochrany tohoto dědictví.

Vydávání publikací se JJHS věnuje od roku 2000, kdy vyšla brožura Národní přírodní rezervace Jizerskohorské bučiny a první vydání reprintu Matouschkovy speciální mapy Ještědských a Jizerských hor z roku 1927. Následovaly další publikace: Přírodní park Ještěd (2001), Daleké obzory s podtitulem Jizerskohorské skalní vyhlídky (2003), Jizerskohorská rašeliniště (2004), Tři iseriny s podtitulem Jizerka– Velká Jizera – Orle

(2006), Tisícovky Jizerských hor (2007), Připomínky zašlých časů s podtitulem Pomníčky Jizerských hor (2008), Píseň o lese (2010), Příroda Frýdlantska (2010), Matouschkova nová speciální mapa Ještědských a Jizerských hor z roku 1938 (2015), reprint Matouschkovy speciální mapy Polomených hor z roku 1932 (2017), reprint Wünscheho mapy Saskočeského Švýcarska z roku 1906 (2017), reprint Matouschkovy speciální mapy Hradčanských stěn z roku 1929 (2018) či Krajina skal s podtitulem Toulání Lužickými horami, kniha první (2020).

Od roku 2003 vydává JJHS pravidelně ročenky, které obsahují nejen informace o jeho činnosti, ale také mnoho zajímavých tematických článků z českých i polských Jizerských hor, Ještědu a dalších oblastí Libereckého kraje. Náplň ročenek je velice pestrá, články jsou věnovány přírodním, historickým a kulturním zajímavostem, součástí ročenek bývají např. i rozhovory se zajímavými osobnostmi, které mají blízký vztah k našim horám.,

← Titulní strana obálky knihy *Píseň o lese*, vydané JJHS v roce 2010

↑ Dvacet ročenek vydaných JJHS v letech 2003–2023. Foto Milan Drahoňovský

↑ Vynášení sudů na vrchol Ještědu v roce 2015 – vítěz Zdeněk Pácha. Foto Milan Drahoňovský

Osvětová a propagační činnost

Kromě již zmíněných naučných stezek a vyhlídkových míst v Jizerských horách a jejich okolí, které JJHS buď vytvořil, nebo obnovil a udržuje, se spolek zabývá hlubším poznáním významných lokalit z pohledu historického, kulturního nebo přírodovědného. Organizuje výlety a vlastivědné exkurze, členové se seznamují s méně známými a navštěvovanými místy s cílem vytvářet a pěstovat vztah k historii i současnosti regionu, jeho kulturním tradicím a hodnotám.

Spolek organizuje různé akce pro veřejnost, spojené se sportovně-turistickými výkony i kulturními pořady v přírodě, popř. na nich spolupracuje. Jmenovat můžeme např. obnovenou Soutěž stovkařů, Slavnosti Ještědu, při nichž probíhá závod ve vynášení sudů s pivem na vrchol Ještědu, Sklářskou slavnost na Kristiánově, Slavnosti slunovratu, spolkový ples atd.

Pro děti a vnoučata spolkařů pořádá JJHS každoročně letní rodinný tábor v Lobendavě ve Šluknovském výběžku.

KONTAKTY

Jizersko-ještědský horský spolek

Sídlo: Nerudovo nám. 108/1, 460 01 Liberec 1

tel.: 485 109 717

e-mail: horskyspolek@volny.cz

URL: www.horskyspolek.cz

IČ: 65100352

DIČ: CZ65100352

Bankovní spojení: Raiffeisenbank, a. s.,

č. ú.: 2237332002/5500

† Křest knihy Tichými stezkami z Jizerských hor k Ralsku, jenž proběhl na Prezidentské chatě v roce 2021. Zleva: Miloslav Nevrlý, Siegfried Weiss a Otokar Simm. Foto Milan Drahoňovský

† Předání lavičky u Prezidentské chaty Miloslavu Nevrlému k jeho devadesátinám, říjen 2023. Foto Milan Drahoňovský

Německý horský spolek v muzejních sbírkách *Lubor Lacina*

Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory měl pro rozvoj našeho kraje skutečně mimořádný význam, a tak by bylo zvláštní, kdyby nebyl v libereckých muzejních sbírkách zastoupen. Odkazy na něj najdeme z podstaty věci v kolekci schraňující artefakty z druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století – není jich sice mnoho, ale existenci a činnost DGV reprezentují dostatečně. Další jsou vystaveny ve stálé expozici muzea Liberecké fragmenty, která představuje to nejdůležitější z historie města a jeho okolí.

V sekci připomínající začátky turistiky najdeme například dvě bytelné směrové cedule z turistických rozcestníků. Na těch sice nejsou přímo označena místa, kde se původně nacházely, ale podle cílových směrů a délky pochodu (vzdálenosti se tehdy uváděly v časových jednotkách) je lze odhadnout. Větší z cedulí nám podle typické hřebenovité značky naznačuje, že byla umístěna na trase horské Hřebenovky (Kammweg) někde na Ještědském hřbetu, a to hodinu směrem od Hodkovic (Liebenau) a 20 minut k Obřímu sudu (míněn ten na Javorníku), cedule tedy bude zřejmě z Rašovského sedla. Druhá, menší, ukazuje půl hodiny na zastávku Heinersdorf a 30 minut na Pláně, takže může jít o rozcestí někde na horním konci Hluboké. Obě kovové a pořádně těžké cedule jsou skutečnou ozdobou sbírky a vzhledem k jejich materiálu je skoro zázrak, že přežily peripetie 20. století a neskončily někde ve sběrně nebo roztažené na zbraně.

Další dva předměty jsou také kovové, ale tentokrát maličké. Jde o odznaky. Horský spolek rád prezentoval svoje insignie, stejně jako jiná sdružení, a tak je logické, že se objevily i na odznacích. Jeden připomíná slavné otevření chaty na Ještědu v lednu 1907, takže odznak kromě symbolu horského spolku (svazku lučního kvítí) zobrazuje

↑ Pamětní odznak za dlouholeté členství v DGV.
Foto Lubor Lacina

i čerstvě otevřený horský hotel, který vrchol Ještědu zdobil do roku 1963. Druhému odznaku, udělovanému za dlouholeté členství ve spolku, pak opět dominují horské kytičky. Stejně jako v případě prvního odznaku, i zde se jedná o kvalitní řemeslnou práci, která měla podtrhnout význam okamžiku, při kterém byl tento odznak předáván.

Symbol Německého horského spolku najdeme i na dalším, tentokrát zcela unikátním předmětu. Jestliže se pamětní odznaky mohly zachovat

Turistické rozcestníky Německého horského spolku z oblasti Ještědského hřebene

Historická směrová tabulka, která bývala umístěna na turistické cestě na Ještědském hřebetu. Foto Lubor Lacina

i v soukromých sbírkách, pak hrot z praporu spolku jen těžko – takových mnoho nevzniklo. Celý prapor se nám dodnes bohužel nezachoval a ani nevíme přesně, jak vypadal, ale typická kovová špička s barevným provedením znaku DGV jasně prozrazuje, kterému uskupení, resp. kterému praporu kdysi patřila. Podle její velikosti lze usuzovat, že zdobila prapor menší, možná interiérový.

Na závěr krátkého povídání se přesuneme k pohlednicím. Díky činnosti horského spolku máme dnes v Jizerských horách řadu rozhleden, které spolek se svými pobočkami nejen postavil, ale

také provozoval. U jejich vchodů se prodávaly upomínkové předměty, na nichž pak často nacházíme zkratku DGV nebo delší variantu názvu. Je tomu tak i u pohlednic se snímky Královky (Königshöhe), kterou vydala pobočka DGV v Janově nad Nisou, Slovanky (Seibthübel), již měla na starosti sekce Horní Kamenice (Oberes Kamnitzthal), Smrku (Tafelfichte) nebo Tanvaldského Špičáku (Spitzberg). A samozřejmě také u snímků Ještědu, jehož pohlednic s magickou zkratkou na rubu máme v muzeu celou kolekci.

↑ Ranní jinovatka na Jizerce. Foto Milan Drahoňovský

Přední strana obálky: Skalní vyhlídka na vrcholu Ořešníku v Jizerských horách. Foto Milan Drahoňovský

Čtvrtletník MUZA | Severočeské muzeum v Liberci | IV/2024 – 46

vydává Severočeské muzeum v Liberci, Masarykova 11, 460 01 Liberec 1 | www.muza.eu | info@muzeumlb.cz | tel.: +420 485 246 111
odpovědný redaktor: Jiří Křížek | jazyková korektura: Alžběta Kulíšková | grafická úprava: Aneta Hájková, Jiří Toman (Sudetype)
historické fotografie: archiv a sbírky Severočeského muzea, soukromé archivy | tisk: UNIPRESS, spol. s r. o., Turnov | náklad: 1 000 ks
uzávěrka čísla: 27. listopadu 2024 | registrováno MK ČR pod číslem E20243 | ISSN 1805-0964 | cena výtisku: zdarma